

İbn Haldûn Düşüncesi ve Liberal Görüşler Arasında Mukayeseli Bir Değerlendirme

Murat Bayram¹

ORCID: 0000-0002-4768-8282

DOI: 10.55256/TEMASA.1322550

Öz

Bu çalışmada liberal düşüncenin temelleri irdelenerek İbn Haldûncü düşünceyle mukayeseli bir değerlendirme yapılacaktır. Bu amaçla öncelikle, bireycilik, özgürlük, adalet ve serbest piyasa gibi ilkelerin radikalleşmesi ve devlet müdahalesine çözüm yolları üretme olarak gelişen liberalizmin kökleri ele alınacaktır. Sonrasında İbn Haldûn'un özellikle ekonomi ile ilgili görüşlerine değinerek liberalizm ile karşılaştırmalı bir değerlendirmede bulunulacaktır. Liberalizmin Batı'daki gelişimi ekonomik ve haklar bağlamında olmuştur. Ekonomide serbest piyasa fikrinin (devletin ekonomiye müdahale etmemesi) ve bireysel özgürlüklerin öncüleri olarak kabul edilen aydınlanma düşünürleri, liberalizmin kaynakları olarak görülür. Ancak ekonomideki istikrarsızlıklardan dolayı liberalizm düşüncesi evrilerek, devlet müdahalelerine kapı aralamıştır. Batı düşüncesinden farklı olarak serbest piyasa ve hukuk fikirleri açısından İbn Haldûncü bakış açısının çoğu zaman liberalizm ile ilişkisi kurulmuştur. Özellikle İbn Haldûn'un ekonomi üzerine söylemlerinden dolayı liberalist bir teorisyen olarak görülmüştür. Hatta liberalizmin temellerini atan modern düşünce filozoflarına ilham verdiği iddia edilmiştir. Ancak temelde Batılı liberal söyleme ait olan bireycilik, özgürlük ve serbest piyasa gibi ilkeler her ne kadar İbn Haldûncü düşünceyle benzerlik gösterse de liberalizm bu düşünce geleneğinin karşısında yer almıştır.

Anahtar Kelimeler: İbn Haldûn, Özgürlük, Serbest Piyasa, Liberalizm, Toplum.

A Comparative Evaluation Between Ibn Khaldun Thought and Liberal Views

Abstract

In this study, the foundations of liberal thought will be analysed and a comparative evaluation will be made with Ibn Khaldunian thought. For this purpose, first of all, the roots of liberalism, which developed as the radicalisation of principles such as individualism, freedom, justice and free market, and producing solutions to state intervention, will be discussed. Afterwards, a comparative evaluation will be made with liberalism by mentioning Ibn Khaldun's views especially on economics. The development of liberalism in the West has been in the context of economics and rights. Enlightenment thinkers, who are regarded as the pioneers of the free market idea (non-intervention of the state in the economy) and individual freedoms, are seen as the sources of liberalism. However, due to the instabilities in the economy, the idea of liberalism evolved and opened the door to state interventions. Unlike Western thought, the Ibn Khaldunian perspective is often associated with liberalism in terms of free market and legal ideas. In particular, Ibn Khaldun was seen as a liberalist theorist because of his discourses on economics. It has even been claimed that he inspired modern philosophers of thought who laid the foundations of liberalism. However, although principles such as individualism, freedom and free market, which basically belong to the Western liberal discourse, are similar to Ibn Khaldunian thought, liberalism has taken place against this tradition of thought.

Keywords: Ibn Khaldun, Freedom, Free Market, Liberalism, Society.

¹ Dr. Öğr. Üyesi, Bingöl Üniversitesi, Bingöl Sosyal Bilimler Meslek Yüksekokulu/Hukuk. mbayram@bingol.edu.tr

Giriş

Tarih boyunca insanoğlu, siyasi ve ekonomik anlamda birçok sistem deneyerek toplumun mutluluğa ulaşması için çabalamış ve bu çabalar özgürlük, adalet ve eşitlik adına evrilme göstermişlerdir. Bu gelişme modern çağ ile birlikte daha ileri düzeye taşınarak bireysel haklara olan referans artmış ve çoğu gelenekçi çaba modern çabaların eşiğine girerek kâh dönüşmüş kâh yok olmaya yüz tutmuştur. Nitekim modern doğa bilimlerinin gelişmesiyle birlikte bütün toplumlarda hem ekonomik hem de askeri anlamda modern gelişmeler seyretmiştir. Özellikle ekonomik anlamda geleneksel toplumsal örgütlenmenin yerine modern, akılcı sistemlere geçiş olmuştur. Dünyanın bir kulübe haline geldiği günümüz ekonomik pazarında, gelenekçi modeller etkisini yitirmiş, bunun yerine evrenselci iddialarda bulunan modern bakış açıları yer edinmiştir. Özellikle bireysel özgürlüklerin geliştiği günümüz dünyasında, özgürlüğe ket vuran modern dışı sistemler geçerliliğini yitirmiştir.

Özgürlük düşüncesinden kaynaklanan ve evrenselci iddialara sahip olan liberalizm uzun bir süre geçerli bir teori olmayı başarmıştır. Temel amacı bireyin hem haklar hem de ekonomik anlamda özgürlüğe kavuşmasını sağlamaya çalışan liberal teori, birey ve toplum için bir umut kaynağı olmuştur. Aydınlanma düşünürleri olan J. J. Rousseau, David Hume, John Locke ve Adam Smith'in özgürlük, adalet, eşitlik ve ekonomi hakkında öne sürdükleri fikirler liberalizm için temel ilkeler olarak kabul edilir. Nitekim bireysel özgürlükleri gerçekleştirme amacıyla yola çıkan liberalizm, tüm alanlarda olmakla birlikte ekonomi alanında bireysel özgürlüğü engelleyen devlet müdahalelerini reddetmiştir. Devletin piyasaya müdahale etmemesi düşüncesi ile birlikte aşırı vergilendirme politikaları sorgulanmaya başlanmıştır. Yüksek miktarda vergiler piyasanın işleyişini ve istikrarını bozduğu için liberal model, yüksek vergilere hatta her türlü vergilendirmeyi reddetmiştir. Bu anlamda devlet sadece toplumun temel ihtiyaçlarını (Hukuki düzen, savunma, iletişim gibi alt yapı hizmetleri ve eğitim sistemleri) karşılamak için düşük miktarlarda vergi alabilir. Dolayısıyla devlet müdahalelerini reddeden liberalizm bireysel özgürlüklere önem vererek bu yönde ilerlemiştir.

Liberalizmin özünü oluşturan bu ilkeler, toplumsal ihtiyaçlar ve ekonomik krizlerden dolayı zamanla değişerek farklı bağlamlara ulaşmıştır. Özellikle serbest ticaret ilkesine yönelik yapılan iyileştirmeler yerini sınırlı devlet müdahalelerine bırakmıştır. Refah devletinin yükselişine ortam hazırlayan bu düşünceler, devletin müdahalelerini olumlu karşılamıştır. Bireysel özgürlük ve devlet müdahalesi arasındaki dikotominin nasıl düzenlenmesi gerektiği liberal düşüncenin temel problemi olmuştur. Bazen bu problem radikal bir şekilde ele alınarak devlet müdahaleleri sert bir şekilde reddedilmiştir, bazen de devlet müdahalelerine kapı aralanmıştır. Devlet müdahalelerine verilen izin yine bireysel özgürlüklerin korunması temel alınarak meşrulaştırılmıştır. Yani dezavantajlı (yoksul engelli) durumda olanlar için ve toplumsal refah için devletin müdahaleleri olumlu karşılanmıştır. Ancak zamanla devlete verilen sınırlar aşılmış ve devlet tarafından yapılan harcamalar çoğaldığı için krizler yaşanmış ve tekrardan devlet müdahalelerine sınırların konulması gerektiği konusunda neoliberal düşünürler (F. A. Hayek, Milton Friedman ve James Buchanan) ısrarcı olmuşlardır.

Devlet müdahaleleri ve bireysel özgürlük arasında sürekli gidip gelen liberalizme kaynaklık eden düşünce sistemi genellikle bireysel özgürlük düşüncesini kabul eden ve devlet müdahalelerini reddeden modern çağ düşünürleri (David Hume, John Locke, Adam Smith, J. J. Rousseau) ile başlatılır. Ancak İbn Haldûn'un ekonomi üzerine özellikle de vergi sistemi üzerine söylemleri liberalizmin temel ilkeleri ile bir benzerlik taşır. Hatta bazı çağdaş düşünürler daha da ileri giderek, liberalizmin kaynağını oluşturan modern düşünürlerin İbn Hal-

dûn'a düşülmüş bir dipnot olduğu görüşündedirler.² Özellikle devlet müdahalelerine karşı serbest ticaret ile ilgili söylemleri liberal düşüncenin temel çerçevesine sahip olduğunu gösterir. Bu bağlamda çalışmamızda İbn Haldûncu ekonomik sistemin liberalizm ile benzerlikleri üzerinde durarak, aynı zamanda sadece ekonomik anlamda gelişmeyen liberalizmin özgürlük, eşitlik ve adalet gibi temel ilkelerini İbn Haldûncu toplum anlayışı ile karşılaştırmaya çalışacağız. Elbette liberalizm konu olarak çok geniş bir alan ve bu alanın hepsini detaylıca ele almak oldukça zor olur. Bu nedenle bu çalışmada liberalizmin temel kökleri ve ilkelerini ele alarak yöneltilen bazı eleştirilere değindik. Aynı şekilde İbn Haldûn'un toplum, devlet, ahlak vb. anlayışının liberalizmle ilişkilendirilebilecek olan kısımlarına değinmeye çalıştık.

1. Liberalizmin Temelleri

Liberalizm, devletin, bireyin özgür gelişimine izin verecek şekilde örgütlenmesi gerektiğini öneren bir siyaset felsefesi olarak tanımlanır. Liberalizm bireycilik, özgürlük, sınırlı devlet ve hukuk devleti gibi birçok anlamıyla günümüzde önemli bir yere sahiptir. Liberalizm, bireycilik, özgürlük ve serbest piyasa gibi düşüncelerle, özellikle on sekizinci ve on dokuzuncu yüzyılın başlarındaki filozoflar, sosyologlar ve ekonomistlerin, önce İngiltere ve Amerika Birleşik Devletleri'nde, sonra Avrupa kıtasında ve nihayet diğer bölgelerde sosyal politikaya kılavuzluk eden siyasi program ile başlatılır. Bu formüle ettikleri felsefi temeller liberalizmin kökleri olarak kabul edilir.

Hayek'e göre, "liberalizm" adından çok daha eski olanı Klasik İlk Çağ'a kadar geriye uzanır ve İngiliz Whig'lerinin politik doktrinleri olarak on yedinci yüzyılın sonları ve on sekizinci yüzyıl süresince modern şeklini almıştır. İnsan aklına olan güvenin artmasıyla birlikte bireysel özgürlüklerin gelişmeye başladığı Aydınlanma Çağ'ında liberalizmin temelleri gelişmeye başlamıştır. Özellikle Kant'ın aydınlanma üzerine yazdığı metinde insan aklına olan güven bu gelişimin öncülerinden olmuştur. Aynı zamanda Fransız ve İskoç Aydınlanması ile birlikte liberalizmin temel ilkeleri daha açık bir şekilde ortaya çıkmıştır. Özellikle liberalizmin temellerinin atılmasında, J. J. Rousseau, David Hume, John Locke ve Adam Smith'in etkileri büyük ölçüde olmuştur. Bununla birlikte J. S. Mill, J. Bentham, Herbert Spencer ve Alexis de Tocqueville liberalizmin klasik temellerinin oluşmasında etkili olmuşlardır.³

Locke'un bireysel hakları ön plana çıkarması, özel mülkiyeti doğal hak olarak görmesi ve ortak faydaya hizmet eden bir toplum felsefesi geliştirmesi; Hume'un ahlaki duyguları iyi ve kötü davranışların gözlemlenmesiyle bağlantılı haz ve acı duyularıyla ilişkilendirmesi; kendi çıkarları peşinde koşan bireyin aynı zamanda toplumun çıkarlarına gizli olarak fayda sağladığını ve bu nedenle devletin ekonomiye müdahalesinin sınırlandırılması gerektiğini ve zenginlerin pazara zarar veren söz konusu eğilimleriyle baş etmek için tekelliliği önleyecek tedbirler alacak, mekanik iş ve çalışmanın yoksullar üzerindeki olumsuz etkisini bertaraf etmek için

² Ülkemizdeki yükseköğretim kurumlarında yapılan çalışmalara bakıldığında İbn Haldûn'un toplum felsefesi ile ilgili birçok çalışma vardır ancak liberalizm özelinde bu çerçevede hazırlanmış bir çalışmaya rastlanmamaktadır: İlyas Bayar, (2021). *İbn Haldûn'un iktisadi görüşleri ışığında iktisadi kalkınma ve İslam ülkelerinde az gelişmişlik sorunsalı*, Gaziantep Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü; Musa Yetim, (1994). *Sosyal siyaset müesseselerinin en büyüğü olmak bakımından İbn Haldûn'un devlet görüşü*, İstanbul Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü; Hüseyin Sadoğlu, (1995). *İbn Haldûn'da sosyoekonomik değişim*, Dumlupınar Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü; İlyas Söğütü, (1995). *İbn Haldûn'da devlet iktisadi hayat ilişkileri*, Dumlupınar Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü; Canan Çal, (2014). *Ibn Khaldun and John Locke: A political interpretation of society-a road to private property*, Orta Doğu Teknik Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü. Çalışmamız İbn Haldûn ve liberal düşünce arasındaki ilişkinin anlaşılması açısından bir katkı sunma çabasıdır.

³ F. Hayek, "Liberalizm," çev. Ünsal Çetin, *Liberal Düşünce Dergisi* 55, sayı: 14 (2009): 198.

sağlam bir eğitim ve özgürlük sistemi tesis etmesi gerektiğini savunan Adam Smith'in görüşleri; düşünce, ifade ve örgütlenme özgürlüğü lehine işleyen bir felsefenin yolunu açan Mill'in görüşleri liberalizmin oluşumunda büyük bir etkiye sahiptir.⁴ Özellikle liberalizm, herhangi bir özel grubun değil, her zaman bütünün iyiliğini göz önünde bulundurması gerektiği düşüncesi İngiliz faydacılarının, ünlü formülleri olan "en fazla sayıda insanın en büyük mutluluğu" ile ifade edilmiştir.⁵

Francis Fukuyama'ya göre, günümüze yakın otoriter hükümet sistemlerinin ve merkezi plan ekonomilerinin krizi nedeniyle evrensellik iddiasına sahip yalnızca liberal model kalmıştır. Ona göre, özgürlük ve eşitlik ideallerinin Fransız ve Amerikan devrimlerini esinlendirmesinden iki yüzyıl sonra bu ideallerin yalnızca dayanıklı değil, aynı zamanda yeniden yaşam bulabilir olduğu görülmüştür. Özgürlük, eşitlik ve bireyciliğin ilke halinde yaşam bulduğu liberalizm, devlet ve birey ilişkisinde bireyi temel alır. Birey doğal bir hak olarak bedenine sahiptir. Dolayısıyla, bireyin bedeni ile ilişkili olan mülkiyet, temel hak olarak kabul edilir. Aynı zamanda bireyle doğrudan bağlantılı olan özgürlük ilkesi, her bir kişinin özgürlüğünü herkes için aynı özgürlüğü korumak amacıyla sınırlayan, hukukun himayesi altında bir özgürlüktür. Bu anlayış, toplumdan uzak bir bireyin doğal özgürlüğü değil, toplum içinde mümkün ve diğer insanların özgürlüğünü korumak için mecburi olan kurallarla sınırlandırılmış özgürlük anlamına gelir. Liberalizm, bu bakımdan, anarşizmden kesin bir şekilde ayrılır. Bu anlamda özgürlük, hoşgörü, tolerans, anayasacılık, demokrasi gibi bireysel haklara önem veren kurumsal gelişmeleri de içerir. Temelde liberalizm sınırlı devlet ilkesi ile formüle edilir. Yani ekonomiye müdahale etmeyen bir otoritenin meşrulaştırılmasıdır.⁶ Bu bağlamda liberalizm genelde sınırlandırılmış demokrasi ile yakın ilişki içindedir. Bunlarla birlikte keyfi olarak bireyleri sorgulamayan bir hukuk sistemi liberalizmde temeldir. Liberalizm kısaca, belli kişisel hakları ya da özgür alanları devletin denetiminden koruyan hukuk düzeni olarak tarif edilebilir.⁷

Liberalizmin geliştiği en temel alanlarından biri olan ekonomik alanın, serbest piyasa ekonomisi olarak formüle edilmesi, serbest piyasa⁸ ekonomisinde devletin rolünün kaldırıldığı veya azaltıldığı bir durumdur. Liberalizmin ekonomik anlamda en iyi klasik örnekleri, Hume ve Smith'dir. Hume'un serbest ticaret argümanları onun ekonomik düşüncesinin merkezindeydi, çünkü o ticareti hem ekonomik büyüme hem de sosyal gelişme için önemli bir pozitif faktör olarak ele almıştır. Serbest ticaret, Hume'un uluslararası ilişkiler hakkın-

⁴ Liberal düşüncede doğal haklar Locke'a kadar götürülür. Bireyin sahip olduğu bu haklar, özgürlük, güvenlik, mülkiyet ve baskıya karşı direnme gibi bireyin doğa durumunda, doğuştan sahip olduğu düşünülen ilkelere dir. Bu haklar zamanla insanlığın gelişiminin temeli olmuş ve birçok belgede somutlaşmıştır. Thomas Paine gibi birçok düşünür bu hakların anayasa belgelerinde kodlanması için çabalamıştır. Ancak on dokuzuncu yüzyıldan itibaren doğal haklar fikri sorgulanmaya başlanmıştır. Özellikle T. H. Green, doğaları gereği sosyal olan insanların doğal hakları olmadığını iddia eder. Ona göre haklar daima toplum içindeki normatif kabule imada bulunur. Diğer insanlarla ilişkilerde haklar ortaya çıkar. Ayrıntılı bilgi için bkz: Ahmet Cevizci, *Felsefe Tarihi* (İstanbul: Say Yayınları, 2011).

⁵ L. Mises, *Liberalism: In The Classical Tradition*, trans. Ralph Raico. (New York: Cobden Press, 1985), 3.

⁶ Çoğu zaman liberalizm ve demokrasi yakından ilişkili görülse de iki ayrı düşünce sistemidir. Politik katılım hakkı bir liberal hak olduğu için, liberalizm ve demokrasi çoğu zaman iç içe olmuştur. Liberalizm ve demokrasi genellikle beraber gitmekle birlikte teorik olarak ayrı ayrı da ele alınabilir. Bir ülke demokratik olmadan da liberal olabilir. Örneğin, on sekizinci yüzyıl İngiltere'sinde küçük bir toplumsal seçkinler grubu başkalarına tanınmayan seçme haklarına sahipti. Bkz. F. Fukuyama, *Tarihin Sonu ve Son İnsan*, çev. Zülfü Dicleli. (İstanbul: Profil Yayıncılık, 2006), 76-77.

⁷ Hayek, "Liberalizm," 197-198.

⁸ Kapitalizm kavramı zamanla olumsuz çağrışımlarla bütünleştiği için serbest piyasa ekonomisinden bahsedilir. Her ikisi de ekonomik liberalizmin kavramlarıdır. 1914 öncesi birçok yeni liberal, kapitalizmi ahlakileştirmek istemiştir. 1930'larda liberal ekonomistlerin Keynes gibi örneklerinde vurgu farklıdır, işsizliği ve yoksulluğu azaltma konusunda devletin etkisini arttırmak ve böylece kapitalizmin bütün üretim kapasitelerini serbest bırakmak için devletin pazar sisteminin denetlenmesi ile ilgili daha teknik ekonomik tartışmalara kayar. Bkz. A. Vincent, *Politik İdeolojiler*, çev. Arzu Tüfekçi. (İstanbul: Paradigma Yayıncılık, 2006), 74.

daki genel fikirlerinde önemli bir unsurdu. Özellikle bireysel çıkarı toplumsal çıkara bağlayan Humecu teori Smith için önemli bir yer edinmiştir. Smith de, farklı nedenlerle serbest ticaretin ateşli bir savunucusuydu.⁹ Devlet adamlarının ulusun ekonomik işlerini planlayabilecekleri fikrini reddetti. Serbest piyasa ve serbest ticaret, tüm insanların konumlarını iyileştirmeleri için en iyi olanakları sağlar. Ekonomik alanda hükümet korumasına yer olmamalıdır. Her ülkede, serbest ticaret ve ticarete erişim her zaman insanların çoğunluğunun çıkarına olmalıdır.¹⁰ Koruyucu tarifelerin ve serbest ticaretin olumsuz sonuçlarının teorik olarak gösterilmesi, klasik ekonominin temel taşıdır. Ancak günümüzde tüm dünyada koruyucu tarifeler ve hatta çoğu zaman ithalata yönelik doğrudan yasaklar vardır.¹¹

Devletin müdahalelerine kapıların açılmasıyla birlikte günümüzde liberalizm kendi içinde bölünmüştür. Liberalizm genelde bu farklılıklardan dolayı klasik, sosyal ve neoliberalizm olarak ayrılır. Klasik liberalizm, her yazar tarafından her zaman kapsamlı bir şekilde olmasa da, hepsi literatürde tutarlı bir şekilde belirtilen altı temel unsurla karakterize edilebilir: Bireycilik, özgürlük, doğal hukuk, kendiliğinden düzen, hukukun üstünlüğü ve sınırlı devlet. Klasik liberalizm açık bir biçimde bireycilik ilkesine ve her bireyin eşit özgür olma hakkına bağlıdır. Geleneksel anlamda bu özgürlük anlayışının en çok talep edildiği yer ekonomi alanıydı. Ekonomi alanında katı bir ilkeye sahip olan klasik liberalizm, hükümetin sadece iç düzeni, özel mülkiyeti ve güvenliği sağlamak gibi asgari görevlere sahip olduğu bir serbest ekonomiyi ilke edinir.

1880'lerin sonunda liberalizmin yönünün değiştiği kabul edilir. Bu yeni liberalizm türü sosyal bireyciliğe dikkatleri çekmiştir. 1929 yılında dünyada yaşanan ekonomik buhran, klasik liberal ekonominin sorgulanmasına ve yerine Keynesçi iktisat modelinin geçmesine neden olmuştur. Bu model genel olarak sosyal liberalizm adı altında anılır. Bireylerin kapasitelerini aşan yoksulluk, hastalık, işsizlik gibi dezavantajlı durumlar sosyal meselelerle ilgili olduğu için sosyal devlet müdahaleleri meşru görülür. Özgürlük bireylerin tek başına dezavantajlı durumlara maruz bırakılması değildir; aksine özgürlük insanca yaşamının ekonomik, kültürel, politik ve sosyal araçlarına sahip olmaktır. Klasik liberalizm, sosyal liberalizm arasındaki temel farklar, bu temel unsurların farklı yorumlarının sonucudur. Sosyal liberalizm olarak adlandırılan şeyin (çoğunlukla) İngiliz teorisyenleri arasında, bazı insanlar açken diğerlerinin lüks içinde yaşadığı bir toplumda bireysel mülkiyet haklarını korumanın, gerçek bir liberalizmle tutarlı olup olmadığını sorgulamaya başlar. Sosyal liberalizmle sınırlı devlet fikri, devletin bazı konularda (sağlık, işsizlik, yoksulluk vb.) müdahale edeceği şekilde genişletilmiştir.¹² Refah devleti olarak da bilinen sosyal liberalizm, bireysel özgürlük ve özel mülkiyete dayalı piyasa düzeni arasındaki yakın ilişkiye meydan okur. Bunun yerine sosyal bir tavır sergileyerek, hükümetin müdahalelerine kapı aralar. Rekabet, laissez-faire ile sınırdaş olmak yerine, ılımlı bir devlet müdahaleciliği ile birleştirildi.¹³ Bu yeni liberalizmin tohumları Mill'in *On Liberty* adlı çalışmasında bulunabilir. Mill, sözde serbest ticaret doktrininin bireysel özgürlük ilkesi gibi eşit derecede sağlam temellere dayandığını iddia etse de, kişisel ve ekonomik özgürlüğün gerekçelerinin farklı olduğu konusunda ısrar etmiştir. Mill, *Principles*

⁹ Ticareten elde edilen kazançlar konusu, özellikle David Hume tarafından 1752'de *Political Discourses* yayınlanmasından bu yana önemli ölçüde gelişmiş ve genişletilmiştir. Ancak konunun ilk orijinal tohumu dört yüzyıl önce İbn Haldûn tarafından atılmıştır. Bkz. I. M. Oweiss and G. N. Atiyeh, *Arab Civilization* (New York: State University of New York Press, 1988), 112-127.; D. Hume, *İnsan Doğası Üzerine Bir İnceleme*, çev. Ergün Baylan. (Ankara: Bilgesu Yayınları, 2009).; A. Smith, *Milletlerin Zenginliği*, çev. İbn Haldûn Derin. (İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, 2006).

¹⁰ E. Haar, *Classical Liberalism and International Relations Theory* (New York: Palgrave Macmillan, 2009), 51.

¹¹ Mises, *Liberalism: In The Classical Tradition*, 130.

¹² Vincent, *Politik İdeolojiler*, 45-46.; T. Jones, "Reluctant or Liberal Collectivist? The Social Liberalism of Keynes and Beveridge," *Journal of Liberal History* 78, (Spring 2013): 32-41.

¹³ Bkz. Michael Freedman, *The New Liberalism: An Ideology of Social Reform* (Oxford: Clarendon Press, 1978).

of *Political Economy*'de, kişisel özgürlüğün özel mülkiyet olmaksızın gelişip gelişmeyeceğinin açık bir soru olduğunu sürekli olarak vurgulamıştır.¹⁴

Sosyal liberalizmin bu düşüncesini John Rawls, bir yüzyıl sonra tekrar gündeme getirerek 1971'de yayınladığı *A Theory of Justice* adlı eserinde adalet kavramını yeniden şekillendirerek toplumda dezavantajlı durumda olanları avantajlı duruma getirmeye çalışır. Rawls'un ortaya attığı fark ilkesi ile hiçbir sosyal grubun bir diğersinin pahasına ilerlemeyeceği şeklinde düzenlenir. Yani toplumda dezavantajlı durumda olanlar için devlet müdahalelerine kapı aralanır.¹⁵

Sosyal adalete yapılan aşırı göndermelerden dolayı yaşanan devletsel harcamaların fazlalığından ve serbest ticaretin engellenmesinden rahatsız olan bir grup neoliberal, liberalizmin tekrar öz ilkelerine dönmesinde ısrarcı olmuş ve bir toplumun siyasi ve ekonomik kurumlarının güçlü bir şekilde liberal ve kapitalist olması gerektiğini, ancak anayasal olarak sınırlı bir demokrasi ve ılımlı bir refah devleti ile desteklenmesi gerektiğini savunmuştur. Neoliberaler, özgürlüğü korumak ve ekonomik refahı teşvik etmek için liberal hakları ve serbest piyasa ekonomisini destekleyerek F. A. Hayek, Milton Friedman ve James Buchanan gibi neoliberal düşünürler kendilerini her şeyden önce bireysel özgürlüğün savunucuları olarak görürler. Bu anlamda bireysel özgürlüğü sınırlayan devlet müdahalelerin mümkün olduğunca azaltılması gerektiğini düşünürler.¹⁶

David Harvey'e göre neoliberalizmin temel çerçevesi, insan refahının yükseltmek için güçlü özel mülkiyet hakları ve serbest ticaretin temel alındığı bir kuramsal çerçeve içinde bireysel hürriyetlerin serbest bırakılmasıdır. Devletin buradaki rolü bu pratiklere uygun bir kuramsal çerçeve yaratarak korumak ve özel mülkiyet haklarını güvence altına almalı, piyasaların düzgün işleyişini gerekirse zorla garantilemek için gereken ordu, savunma, emniyet ve hukukla ilgili yapı ve işlevleri düzenlemelidir. Dahası, toprak, su, eğitim, sağlık, sosyal güvenlik veya çevre kirliliği alanlarında piyasalar mevcut değilse, devlet eliyle yaratılmalıdır, fakat devlet bu görevlerin ötesinde bir işe girişmemelidir.¹⁷

Bugünün liberalizmi, neredeyse tamamen aristokratik ve toprak çıkarlarına duyarlı bir devletin keyfi kontrol ve yönetiminden kurtulma talebinden çok daha geniş kapsamlı bir projedir. Neoliberalist düşünürler (Hayek, Buchanan), liberalizmin köklerini koruyarak bireylerin özel olarak garanti altına alınmış haklarıyla tutarlı olduğuna inandıkları belirli hükümet piyasası müdahalesi türlerini minimum düzeyde desteklediler. Neoliberaler piyasalara karşı değil; ancak hükümetin, bireylerin özgür ve tam gelişimini teşvik etmek için piyasayı değiştirme ve kontrol etmede rol alması gerektiğini düşünürler. Bu nedenle, neoliberaler desteklediği politikalar, prensipte, makul bir fırsat eşitliğini korurken, maksimum ekonomik özgürlüğün elde edilmesiyle tutarlı olmalıdır. Özetle, Batı toplumu değiştikçe ve piyasa ekonomilerinin bazı nitelikleri daha iyi anlaşıldıkça, liberalizm büyük ölçüde laissez-faire¹⁸ ilkesini destekleyen bir ideolojiden hükümet müdahalesini destekleyen bir ideolojiye geçmiştir.

¹⁴ John Stuart Mill, *Collected Works of John Stuart Mill* (Toronto: University of Toronto Press, 1963), cilt 18 293, cilt 2 203-210.

¹⁵ Bkz. J. Rawls, *Halkların Yasası ve Kamusal Akıl Düşüncesinin Yeniden Ele Alınması*, çev. Gül Evrin. (İstanbul: İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları, 2006); J. Rawls, *A Theory of Justice* (Oxford: Oxford University Press, 1971).

¹⁶ Bkz. James Buchanan, *Cost and Choice: An Inquiry in Economic Theory* (Chicago: University of Chicago Press, 1969); Milton Friedman, "Neo-Liberalism and Its Prospects," *Farmand* 17, (February 2012): 89-93.

¹⁷ D. Harvey, *Neoliberalizmin Kısa Tarihi*, çev. Aylin Onacak. (İstanbul: Sel Yayıncılık, 2015), 10.

¹⁸ Ekonomide devlet müdahalesini engelleyen "bırakınız yapsınlar" ilkesi, sadece liberalistlere has bir ilke değildir. Aynı zamanda muhafazakârlar tarafından da benimsenen bir ilkedir. Vincent, *Politik İdeolojiler*, 72.

Diğer taraftan liberalizm, tamamen insanların bu dünyadaki davranışlarına yönelik bir doktrindir. İnsanların zahiri, maddi refahlarının yükseltilmesinden başka bir şeyi gözetmez ve onların manevi ve metafizik ihtiyaçları ile doğrudan ilgilenmez. Liberalizm, dünyevi ve geçici olana yönelik bu tamamen dışsal ve materyalist tutum nedeniyle sıklıkla suçlanmıştır. Suçlayanlar genellikle insan yaşamının, yiyip içmekten ibaret olmadığı söyleyerek, yeme-içme, barınma ve giyinmeden daha yüksek ve daha önemli ihtiyaçlar olduğunu iddia etmişlerdir. En büyük dünyevi zenginlikler bile insana mutluluk veremez; iç benliğini, ruhunu doyumsuz ve boş bırakırlar. Liberalizmin temellerini oluşturan faydacılık öğretisinin bu sorunu ünlü “tok domuz ve aç Sokrates” deyişiyle ifade edilmiştir. Bu tartışma, maddi hazlara öncelik veren Jeremy Bentham ve soyut hazları savunan öğrencisi J. S. Mill arasında yaşanmıştır. Nitekim serbest ticaret sloganları atan liberalist teorisyenler soyutluktan çok somut bir durumla ilgilenirler. Jessica Whyte’e göre neoliberalizm, tüm değerleri ekonomik bir rasyonaliteye tabi kılan ahlak dışı bir ekonomik ideolojidir.¹⁹

Liberalizmin en ciddi hatası, insanın daha derin ve daha soylu özlemlerini sunacak hiçbir şeye sahip olmamasıdır. Bu yönde eleştirilen liberalizm, yalnızca, bu daha yüksek ve daha soylu ihtiyaçlar konusunda çok kusurlu ve materyalist bir anlayışı içerir. Sosyal politika, elindeki imkanlarla insanları zengin veya fakir yapabilir, ancak onları mutlu etmeyi veya en derin özlemlerini tatmin etmeyi asla başaramaz. Burada tüm dış çareler başarısız olur. Sosyal politikanın yapabileceği tek şey, acı ve ıstırapın dış nedenlerini ortadan kaldırmaktır; açları doyuran, çıplakları giydiren, evsizleri barındıran bir sistemi daha da ileriye götürebilir. Mutluluk ve hoşnutluk yiyeceğe, giyecek ve barınağa değil, her şeyden önce insanın kendi içinde değer verdiği şeylere (İnsanda en yüksek ve en derin olana herhangi bir dış düzenlemenin dokunamayacağı inancı) bağlıdır.²⁰ Bu gibi ahlaki boşluklardan dolayı eleştiriye tabi tutulan liberalizm, evrensel bir model olmaktan çok devamlı bir dönüşüme uğramıştır. Çünkü tarih devamlı bir değişim içinde ilerler ve teoriler bu değişimlere göre şekillenir veya yıkılır, yeni teoriler oluşur. Bu temellendirmeden sonra ekonomi görüşlerinden dolayı önemli bir yere sahip olan hatta liberal teorinin önemli ilkelerini bulabileceğimiz İbn Haldûncü düşüncenin günümüz liberal düşünceye bir alternatif olup olmadığını irdeleyeceğiz.

2. İbn Haldûncü Anlayış Liberalizmin Kaynağı Olarak Görülebilir Mi?

İbn Haldûn ve liberal düşünceyi mukayeseli bir şekilde incelemek amacıyla öncelikle İbn Haldûn’un politika ve ekonomi ile ilgili görüşlerini ele aldıktan sonra liberalizm ile ilişkisine değineceğiz. Bu bağlamda İbn Haldûn, liberal düşüncenin kaynağı olarak görülebilir mi? İbn Haldûn, liberal düşüncenin temelleri olan Adam Smith gibi düşünürlere esin kaynağı olmuş mudur? İbn Haldûncü düşünceyle liberal düşünce uyuyur mu? gibi sorular perspektifinde bir değerlendirme yapacağız.

İbn Haldûn’un liberalizmin bir kaynağı olup olmadığını ele almak için genel felsefesine değinmek sorunun anlaşılması açısından önem arz edecektir. Özellikle İbn Haldûn’un toplum üzerine söylemleri siyaset felsefesi tarihinde önemli bir yere sahiptir. Nitekim siyaset felsefesi tarihinde her düşünürün öncelik verdiği soru, doğası gereği çatışmacı olan bireyin nasıl olup da toplum halinde yaşadığıdır? Felsefe tarihinde Platon ve Aristoteles’in önem verdiği bu soru, İbn Haldûn tarafından da ele alınarak işlenmiştir. Nitekim İbn Haldûn *Mukaddime* adlı eserinde toplum fikrine önem vererek ve bunu temellendirerek toplum felsefesine başlar.

¹⁹ Jessica Whyte, *The Morals of the Market: Human Rights and the Rise of Neoliberalism* (New York: Verso, 2019), 19.

²⁰ Mises, *Liberalism: In The Classical Tradition*, 2.

Bireyin tek başına kendi ihtiyacını karşılamasının zor olduğunu, bireylerin karşılıklı yardımlaşma (tabiatları gereğince) suretiyle ihtiyaçlarını karşılayacaklarını söyler. Yardımlaşmada, insanın gıdasını teşkil eden erzak ve savunmasına yarayan silah temin edilerek, insan bekası ve türünün muhafazası sağlanmış olur. Dolayısıyla insan türü için toplu halde yaşamak zorunludur. Bu zorunluluk bireyin güvenlik, yaşama, adalet gibi temel ihtiyaçlarından kaynaklanır.²¹

Toplum aşamasının temellendirilmesinden sonra insanların bir arada güvenli yaşamalarını sağlayan en önemli etken ise, bireyi diğerinden gelebilecek saldırılara karşı koruyacak güçtür. Bu güç, toplumu bir arada tutan ve barışı koruyan otoritedir. Bu anlamda hükümdarlık İbn Haldûn'a göre, tabii ve zorunludur.²² Otoriteyi asabiyet ile meşrulaştıran İbn Haldûn, diğerini himaye etme, müdafaa ve birlikte hak talep etmenin asabiyet sayesinde olduğunu söyler. Ona göre, dışarıdan gelecek tehditlere karşı ve bireyi ötekine karşı koruyacak otoritenin “asabiyetle öbürlerine galip gelmesi zaruridir. Aksi halde bu hususa tam olarak muktedir olamaz. İşte bu tegallüb mülktür.”²³ Dolayısıyla asabiyet, güvenlik, adalet, eşitlik ve özgürlük gibi düşüncelerin temelini oluşturan en önemli kavramdır.²⁴ Aynı zamanda bu kavram, sosyal dayanışma ve yardımlaşma gibi sosyal refahı sağlayan temel dinamiklerin oluşmasında da etkilidir. Bu anlamda asabiyet kavramı İbn Haldûn'da bir meşruluk kaynağıdır. Yani sosyal dayanışma yükümlülükleri asabiyet ile meşruluk kazanır. Bu, otoritenin meşruluk kaynağı olarak da görülebilir. Günümüz siyaset ve hukuk felsefecilerinden olan Ronald Dworkin bunu ortak yükümlülükler olarak adlandırır. Yani yasalara uymanın, yerel yükümlülükler gibi olduğunu söyler. Liberalist teorinin yapay olarak temellendirdiği yükümlülükleri doğal bir zeminde işleyen Dworkin kardeşlik, akraba gibi yerel yükümlülüklere indirger. Aynı şekilde İbn Haldûn, toplumu asabiyetle doğal bir kuluçka evresine tabi tutarak sosyal dayanışma gibi bağlılıkları asabiyet bağlamında değerlendirir.²⁵

Devleti asabiyet ile temellendiren İbn Haldûn, her devletin bir “aile” ve “sülale” devleti olduğunu düşünmektedir. Gerçi ona göre devletin meydana gelmesinin kaynağında olan şey, asabiye gibi belli bir grubun ortaklaşa paylaştığı toplumsal bir duygudur. Öte yandan devlet, her zaman bu grubun içinde hâkim bir ailenin üyelerinin kendi malları gibi malik oldukları bir şeydir. Bu durum, devletin gelişim süreci içerisinde sözü edilen ailenin üyelerinin de, ailenin lideri tarafından teker teker tasfiye edilip tek bir kişinin egemenliğine, monarşiye gidilmesi ile en mükemmel ifadesini bulur.²⁶ Ona göre, hükümdarlık, hanedan mensuplarından birinden diğerine veraset yolu ile geçerse, insanlar başlangıcı unutarak monarşik bir yapının oluşmasına zemin hazırlarlar.²⁷ Dolayısıyla insan doğasından hareketle monarşik bir yapının nasıl oluştuğunu açıklar: “Ki-bir ve gurur hayvani tabiatlardandır, onun için reis olan şahıs, halkı kendine tabi kılma ve onlara hükmet-

²¹ İbn Haldûn, *Mukaddime*, haz. Süleyman Uludağ. (İstanbul: Dergâh Yayınları, 2011), 214.

²² İbn Haldûn, *Mukaddime*, 215.

²³ İbn Haldûn'un devlet görüşünün temelini oluşturan asabiyet kavramı; bir kabile fertlerinin birleşmesi, yardımlaşmasını ve birbirlerini korumaları anlamına gelir. Asabiyet sayesinde, bireyler bir araya gelip, fedakarlıkta bulunurlar. Aynı zamanda birbirine bağlı ve kenetlenmiş bir topluluk olma ve toplumsal güç ve taban gibi anlamlara gelir. Mülk, siyaset hatta amme hukukunun esasını asabiyet nazariyesi teşkil eder. Ona göre, mülk asabiyetin gayesidir. İbn Haldûn, *Mukaddime*, 350-351.

²⁴ İbn Haldûn'un teorisinin özünü teşkil eden asabiyet kavramı, bugün siyaset felsefesinin üzerine bina edildiği eşitlik, özgürlük, özerklik, güç, erdem, hak, adalet ve meşruiyet gibi parametrelerden biri, hatta bunların arasında en merkezi olabilecek kadar açıklama gücü yüksek kavramdır. A. Kayapınar, “İbn Haldûn'un Asabiyet Kavramı: Siyaset Teorisinde Yeni Bir Açılım,” *İslam Araştırmaları Dergisi* 15, (2006): 87.

²⁵ M. Bayram, “Yükümlülüklerin Temellendirilmesi Sorunu,” *Beytülhikme: Uluslararası Felsefe Dergisi* 11 (2), (2021): 851.

²⁶ Ahmet Arslan, *İbn Haldûn* (İstanbul: İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları, 2014), 110.

²⁷ İbn Haldûn, *Mukaddime*, 374.

me hususunda eşitlik ve ortaklığı kabul etmekten imtina eder.”²⁸ İbn Haldûn’a göre dünyevi bir otorite çoğu zaman, halkı kendi arzusu istikametinde zor durumda bırakır. Bu gibi durumlarda otoriteye itaat güçleşir ve kargaşaya yol açan itaatsizlik hali ortaya çıkar. İşte bu gibi durumların yaşanmaması için herkesin kabul ettiği kanunlara başvurmak olmuştur. Otoritenin dizginlenmesi ve başıboş hareket etmemesi için kabul edilen kanunlar, İbn Haldûn’un düşüncesinde önemli bir yere sahiptir. Ancak İbn Haldûn kanunun ortaya çıkış şeklini ikiye ayırır: Birincisi, devlet büyükleri ve akıllı kişiler tarafından ortaya konulan akli siyasettir. İkincisi, bu dünya ve ahiret hayatındaki faydayı gözeten dini siyasettir. Bu iki düşünceye göre şekillenebilen yasalar, otoriteyi dizginleştirir.²⁹

İbn Haldûn, mülkün veya devletin ana niteliğini yasalarla dizginlenen zorla yaptırım gücüne sahip bir otorite olmasında görmektedir. Mülk sahibi olmak demek, uyruklarına söz geçirebilmenin yanı sıra vergiler tahsil etmek, askeri seferler düzenlemek ve sınır bölgelerini korumaktır. Temelde İbn Haldûn’un bir mülkün ana unsurları ile ilgili olarak özellikle mali ve askeri unsurları ön plana aldığını görüyoruz. Bir devletin güçlü bir biçimde yaşamasına devam etmesi için de bu kurumların canlı ve güçlü tutulmaları gerekir.³⁰

Otorite ve toplumsal dayanışma gibi olgusallıkları, asabiyetin kuluçkaya yatmasının bir sonucu olarak gören İbn Haldûn, devletin tıpkı insanın doğasında da olduğu gibi, doğal bir seleksiyona tabi olduğunu belirtmiş ve bunun delillerini tarih ve sosyal alandaki örneklerle pekiştirmiştir. O, devletlerin devletleşme ve yıkılma süreçlerini çeşitli devreler üzerinden ele alır. Beş ayrı devre üzerinden onları tasnif eder. Ona göre devlet, farklı tavırlar ve hallerden geçip yeni durumlara bürünür. Devletin geçirdiği aşamalar genel olarak beş aşamadır.³¹

Bu aşamalardan ilki, kuruluş aşamasıdır. Burada devletin belirli güç sarfiyatları sonucu kendisini var etme sürecidir. Lider bu aşamada tam olarak kabilenin diğer ileri gelenlerinden sıyrılıp tek başına mülkü elinde bulundurmaz. Bu nedenle asabiyetin bu aşamada canlılığı en üst seviyededir. İkinci aşamada, lider, mülkü tek başına elinde tutmaya çalıştığı durumdur. Burada aynı asabiyeği paylaştığı çevresinden sıyrılır lider. Üçüncü aşamada ise, devletin mükemmelliğe ulaştığı rahatlık çağıdır. Burada lider, hem çevresine hem de başkalarına tam olarak egemenlik kurar. Dördüncü aşama, liderin kendinden öncekilerin bıraktıkları örnekleri taklit ederek, diğer devletlerle iyi ilişkiler içinde bir süreç geçer. Bu rahatlıktan sonra, yani beşinci evrede, rahatlığın verdiği israf aşaması başlar. Devlet yönetiminde ehliyetsiz kişiler çoğalarak, devletin ekonomisi yerle bir edilip, devletin yıkılmasına gidecek süreci başlatır. Devletin yıkılmasının bir diğer önemli nedeni, devlet adamının bireyin ve toplumun özgürlük alanlarını daraltması ve radikal cezalar uygulamasından kaynaklanır. Bu durumda halk hükümdarın katli hususunda ittifak eder. Bu durumun yaşanmaması için hükümdar, toplumun özgürlük alanlarını korumalı ve toplumda en zayıf olana göre hareket etmelidir.³² Bu düşünce sosyal liberalizmin savunucularından olan Rawls’un adil bir toplumu en az avantajlı olana göre düzenlemesi düşüncesiyle benzerlik gösterir. Nitekim Rawls da tüm bireylerin özgürlüğünün korunması gerektiğini ve adalet ilkelerinin en az avantajlı olana göre düzenlenmesi gerektiğini savunur.

²⁸ İbn Haldûn, *Mukaddime*, 388.

²⁹ İbn Haldûn, *Mukaddime*, 420.

³⁰ Arslan, *İbn Haldûn*, 108-109.

³¹ İbn Haldûn, *Mukaddime*, 399.

³² İbn Haldûn, *Mukaddime*, 399-419.

Temelde devletin çıkışından yıkılışına kadar ekonomik gelişme önemli bir yere sahiptir. Bu aşamalardan en düşük ekonomiye sahip başlangıç aşamasıyla refah seviyesinin en yüksek olduğu zenginlik döneminde ekonomi istikrarlı durumdadır. Ekonominin istikrarsız olduğu dönem olan israf aşamasında, toplum yine zengindir ancak bu zenginliğin istikrarlı bir şekilde devam ettirilememesi toplumu çöküşe sürükler. Peki, bu israf aşaması İbn Haldûncu sistemde iyileştirilebilir mi? Devletin düştüğü bu çöküş aşaması, bazı yetenekli devlet adamları tarafından fark edilerek bazı ıslah çalışmaları yapılır, ancak zorunlu olarak bireyin doğasından kaynaklanan alışma ve rahatlıktan dolayı bu aşamanın gerçekleşmesi gerekir.³³

Devletin yıkılış nedenini ekonomik bozulma olarak gören İbn Haldûn, yükseltelen vergi ödeneklerinin küçülen ve sürekli azalan bir gelir kaynağı oluşturduğunu söyler, çünkü bu tür bir vergi politikası ekonomik faaliyetleri ürkütür.³⁴ Devletin son zamanlarında koyduğu vergiler, mevcut masrafı karşılayamaz. Çünkü sultanın yakınlarına yaptığı harcama ve çok ihsanda bulunması nedeniyle giderler çok meblağa ulaşır. Zira devleti koruyanlar ihsana, sultan ise masraf yapmaya muhtaçtır. Koruyucuların lüks seviyesi yükseldiği zaman devlet yöneticisinin yaptığı bağışlar onların ihtiyaçlarını karşılamaz. Dolayısıyla bu açığı kapatmak için askeri sistemde bir maliyet düşürülmesine giden otorite bir süre sonra yok olmaya yüz tutar. İbn Haldûn'a göre, devlet asker ve mal, para olmak üzere iki esas üzerine kuruludur. Bu ikisi bozulunca devlet de yıkılır.³⁵ Askeri gücün bozulması, tekniği ve gelişmeyi takip etmemesinden kaynaklanır. Nitekim modern doğa bilimlerinin gelişmesiyle birlikte yeni teknolojiler ile askeri avantaj sağlayan ülkeler, askeri güç anlamında geri kalmış ülkeler üzerinde hakimiyet kurmuştur. Mızrakların, tüfeklerle savaştığı bir ortamda, en cesur mızrak savaşçılarının dahi buna karşı yapabilecekleri bir şey yoktur.³⁶

Askeri gerileme ile doğrudan bağlantılı olan ekonomik istikrarsızlık, İbn Haldûn için göz ardı edilmemesi gereken çöküş nedenidir. Zamanla büyüyen devlet, daha çok ekonomik gelişmeye ihtiyaç duyar.³⁷ Emeğin daha rasyonel örgütlenmesi, üretim olanaklarının ufkunu sürekli değiştirir. Bu nedenle yerellikten medeniliğe geçiş yapan devletin ekonomi alanını sürekli geliştirmesi gerekir. Yani ürünleri birkaç köye satan bir üretici sınıfından çok ürünlerin satışını şehir ve hatta uluslararası bir seviyeye çıkararak üreticilerin uzmanlaşmasını sağlar. Ekonominin gelişmesiyle birlikte devlet müdahaleleri ve sınırlandırmalar da çoğalır.

İşte bu anlamda ekonomiye yapılan sağlıksız müdahaleler devleti yıkılmaya götürür. Mesela, zamanla yükseltelen vergiler sınırı aşarak halkın topluma olan gönüllü katkısını ortadan kaldırır. Ödediği vergi borçlarıyla kazandığını halk karşılaştırınca herhangi bir kar elde etmediğini görerek çalışma hevesleri kırılır. Bu nedenle İbn Haldûn'a göre, vergilerin azaltılması halkı çalışmaya daha çok teşvik edecektir. Ayrıca rekabet

³³ İbn Haldûn, *Mukaddime*, 557.

³⁴ İbn Haldûn'a göre, bir devlette ilk zamanlarda vergi, miktar olarak az ancak üretim çok olur. Son zamanlarında ise vergi miktarları yükselir ancak üretim azalır. Nitekim İbn Haldûn'a göre, yönetici hanedanın vergi gelirleri, aşırı değil, kolay vergilerle gelişen ticari refah nedeniyle artar. Bkz. İbn Haldûn, *Mukaddime*, 539-541. Arthur Laffer gibi çağdaş önde gelen arz yanlı ekonomi savunucularının temellerini İbn Haldûn'da bulabiliriz. Bilinen Laffer eğrisi, on dördüncü yüzyılda İbn Haldûn tarafından geliştirilen vergilendirme teorisinin grafiksel bir sunumuna benzer. Ayrıntılı bilgi için bkz. Arthur B. Laffer, "The Laffer curve: Past, Present, and Future," *Backgrounder* 1765(1), (2004): 1-16.

³⁵ İbn Haldûn, *Mukaddime*, 558.

³⁶ Fukuyama, *Tarihin Sonu ve Son İnsan*, 110.

³⁷ Her ne kadar Fukuyama'ya göre, ekonomik gelişmelere doğrudan demokratik sistemler hızlı çözüm önerileri sunsa da İbn Haldûncu sistemde iyi şekillenmiş bir asabiyet ekonomiyi canlı tutar. Aynı zamanda asabiyet, yurttaşlar arasında ortak bir kimlik oluşturma konusunda daha etkilidir. Nitekim demokratik rejimlerde etnik gruplar arasında barışçıl bir uzlaşma ortamı oluşturmak çok zordur. Fukuyama, *Tarihin Sonu ve Son İnsan*, 158.

edilmeyecek kadar güçlü olan devlet yöneticisi ticaretle meşgul olmamalıdır.³⁸ Çünkü ticaretle uğraşan halk birbiri ile rekabet edebilecek düzeydedir. Ancak halktan daha güçlü ve her şeye ulaşabilecek kapasiteye sahip olan yönetici ticarete girerse, halk hemen hemen hiçbiri ticarete amacına ulaşamaz. Nitekim yönetici ticari anlamda satın almaya çalıştığı malları değerinden düşük veya ücretsiz elde edebilir.³⁹

Devlet adamı ekonomiyi canlandırarak müdahalelerde bulunmalıdır. Bu bağlamda devlet adamının sosyal refah anlamında yaptığı bağışlar ve inşa ettiği yapılar ile ekonomik hayatı canlı tutmaya çalışmalıdır. Dolayısıyla İbn Haldûncu anlamda ekonomi, tamamen müdahalesiz bir devlet anlayışıyla şekillenmemiştir. Ölçülü bir şekilde ve toplum refahını sağlayan bir müdahaleyle ekonomi şekillenir. Ancak halka haksız bir şekilde, emeklerini sömürerek iş yüklemenin toplumu çökerteceğini söyler. Klasik liberalizmin temel ilkelerinden olan “devletin piyasaya müdahale etmemesi” düşüncesi toplumsal anlamda bir özgürlük sağlasa da sosyal refah anlamında bir yıkıcılığa sebep olmuştur. Bu nedenle sosyal liberalizmle birlikte bu düşünce devletin sınırlı şekilde müdahalesiyle evrilmiştir.

Arslan’a göre, ekonomik görüşleri itibariyle İbn Haldûn bugünkü anlamında tam bir liberal, özel teşebbüştür. Çünkü İbn Haldûn, ekonomik olayların diğer toplumsal olaylar gibi kendisine has bazı kanunları olduğuna inanmakta ve onlara uygulanacak herhangi bir zorlamanın ekonomik hayatı alt-üst edeceğini düşünmektedir. Buna paralel olarak İbn Haldûn, devletin ekonomik hayata herhangi bir müdahalesine karşıdır, özellikle devletin kendisinin bir tüccar, müteşebbis olarak ekonomik hayata girmesinin kesinlikle karşısındadır. O, bunun son derece zararlı birtakım sonuçlar doğuracağını düşünmektedir.⁴⁰ Tüm bunlarla birlikte İbn Haldûn’a göre, sermayesi büyüyen şahısları, hükümdarlar ve emirler haksız bir şekilde sermayelerini elinden almak için sıkıştırır. Sonunda şahsın malı üzerinde devletin kanununu tatbik edebilecek bir duruma getirerek haksız yere elinden almak için birtakım sebepler ortaya atarlar. Bu nedenle servetiyle şöhret yapanlar mutlaka bir koruyucu güce ve makama ihtiyaçları vardır. İşte bu anlamda İbn Haldûn, devletin dahi güvensiz olduğu bir ortamda yine de şahısların mallarını korumak için bu güce ihtiyaç duyduklarını söyler.⁴¹

M. A. Nashat, İbn Haldûn’u ekonominin kurucusu ve ekonomik liberalizmin savunucusu olarak kabul eder.⁴² Aynı zamanda İbrahim Oweiss, *Ibn Khaldun, the Father of Economics* adlı çalışmasında Adam Smith gibi liberalizmin öncüleri İbn Haldûn’dan etkilenmiş olduğunu söyler. Liberal düşüncenin temellerini oluşturan Francis Hutcheson ve Lord Shaftesbury gibi düşünürlerin doğrudan veya dolaylı olarak etkilendiğini söyler. İbn Haldûn, üretimde, arzda veya maliyette sadece klasik iktisadın filizlenen tohumlarını atmakla kalmamış, modern iktisat teorisinin temel taşları olan tüketim, talep ve fayda konularında da öncülük etmiştir. İbn Haldûn tarafından sunulan gelir ve tüketim arasındaki doğrudan işlevsel ilişki, Keynesyen⁴³ ekonominin

³⁸ Adam Smith’e göre de hükümdarlar ticari işlere girmemeleri gerekir. Girdikleri taktirde ticari hayatı alt üst ederek haksız kazanç elde ederler ve dolayısıyla karşısında rakip olacak kimse kalmayarak ekonomideki bireysel özgürlükleri yok ederler. Bkz. Smith, *Milletlerin Zenginliği*.

³⁹ İbn Haldûn, *Mukaddime*, 540-542.

⁴⁰ Arslan, *İbn Haldûn*, 127.

⁴¹ İbn Haldûn, *Mukaddime*, 665.

⁴² M. A. Nashat, “Ibn Khaldun: Pioneer Economist,” *Le Assay* (1945): 35.

⁴³ 1929 yılında dünyada yaşanan ekonomik buhran, klasik liberal ekonominin sorgulanmasına ve yerine Keynesçi iktisat modelinin geçmesine neden olmuştur. Keynes’in düşüncesinin dayandığı sosyal felsefe, açık değildi. Bir görüşe göre hala isteksiz bir kolektivist, diğerlerine göre sosyalist bir liberal olarak değerlendirilir. Jones, “Reluctant or Liberal Collectivist? The Social Liberalism of Keynes and Beveridge”. Keynes’e göre içinde yaşadığımız toplumun temel sorunları, tam istihdamın sağlanamaması ve servet ve gelir dağılımındaki eşitsizliktir. Bu nedenle Keynes, yirminci yüzyıldaki ekonomik disiplinin iki temel meselesini etkiler: Belirli bir çıktının üretimi ve dağıtımıdır. İstihdamla ilgili olarak, Keynes, girişimcinin maliyetlerine göre

temel taşı olarak tüketim işlevi teorisine giden yolu açmıştır. Makroekonomide İbn Haldûn, John Maynard Keynes'in "toplam etkili talep" olarak adlandırdığı, çarpan etkisi ve gelir ve gider eşitliğinin temellerini atmıştır.⁴⁴

İbn Haldûn hükümetleri savurgan görür, ancak büyük alımları ile ülke ekonomisinde önemli bir rol oynadıklarını söyler. Devlet harcamaları, çarpan etkisiyle daha da artan gelirleri artırarak ekonomiyi canlandırır. Ancak devlet adamı, vergi olarak topladığı parayı yığarsa, çarpan etkisinden dolayı iş durgunlukları ve devletin ekonomik faaliyetleri olumsuz etkilenir. Fakirler, dullar, yetimler ve körler için hazırladığı sosyal yardım programına ek olarak, hazineye yük olmamak şartıyla hükümet, tebaalarının koşullarını iyileştirmek, haklarını korumak ve onları zarardan korumak için vergi gelirlerini akıllıca harcamalıdır. İbn Haldûn, tarihte vergi teorisine ilk büyük katkıda bulunan kişidir. Tarih boyunca birçok hükümdarın zihnini şekillendiren filozoftur. Daha yakın zamanlarda onun etkisi John F. Kennedy ve daha sonra Ronald Reagan üzerinde belirgin olmuştur. İbn Haldûn'un vergi oranlarının düşürülmesinin, daha fazla yatırım, istihdam ve gelir ve daha yüksek bir ekonomik büyüme yarattığı düşüncesi bu liderler üzerinde etki yaratmıştır. Oweiss bu etkiyi, Reagan'ın vergi ile ilgili İbn Haldûn'a referansta bulunması ve Kennedy'in vergi ile ilgili söylediklerinin İbn Haldûn'a ait olmasından hareketle ortaya koyar.⁴⁵

Genel olarak İbn Haldûn'un görüşleri liberalizmin ekonomik temelleri ile uyuşsa da, İbn Haldûncu insan, adalet ve özgürlük kavramlarını liberalizmin dar ve maddi anlayışına sığdırılamaz. Nitekim liberalizmde rasyonel yollarla ortaya çıkarılabilecek evrensel bir insan doğası vardır ve bireyin devlete karşı savunulması gereken mutlak bir özgürlüğü vardır. Liberal bir demokraside devlet tanımı gereği zayıftır, bir bireysel haklar alanının korunması onun gücünü kesin şekilde sınırlaması anlamına gelir.⁴⁶ Bu nedenle Panikkar'a göre, tüm bu varsayımların şüphe götürmez bir şekilde Batılı ve liberal olduğunu, diğer kültürlerdeki insan haysiyeti kavramlarından ayırır.⁴⁷ Bu doğrultuda İbn Haldûncu anlayış günümüz liberalizmine kaynaklık ve hatta çözüm önerileri getirecek bir yapıya sahiptir. Ancak İbn Haldûncu düşünce, liberalizm düşüncesinden daha çok şeyi ifade eder. Her şeyin tüketildiği günümüz liberal anlayışında birey kapitalizmin bir kölesi haline gelmiştir. Sadece bireyin somut durumunu iyileştirmeye çalışan liberalizm önceden tartıştığımız üzere eleştiriye tabi tutulmuştur. Ancak İbn Haldûn, bireyi sadece doyurulan bir hayvan olarak görmez. Bir anlamda o bireyi ahlaki bir perspektifte ele alır. Ona göre insanlar beşerdir ve yekdiğerinin misli ve dengidir. Doğuştan ve esas itibarıyla aralarında herhangi bir fark yoktur. Sadece edindikleri iyi huylar ve yapmadıkları erdemsizlikler sebebiyle birbirinden üstün ve seçkin olurlar. İbn Haldûn'a göre eğer toplumun ve yöneticilerin ahlakı bozulursa

maksimize etmeye çalıştığı üretim çıktısından almayı beklediği gelirlere bağlı olduğunu yazar. Bu nedenle üretimi ve istihdamı ancak maliyet artışının daha yüksek bir tüketici talebiyle dengelendiği ölçüde artırır. Keynes'in ekonomik teorisinde ekonomik sistemin belirleyicileri (klasik teorinin önerdiği gibi) tasarruf ve yatırım değil, tüketim eğilimi, sermayenin marjinal etkinliği ve faiz oranıdır. Öte yandan, Keynes'in amacı, bireyselliğin avantajlarını, kararların ademi merkezîliğine ve özel çıkarların karşılıklı etkileşimine dayalı ekonomik verimliliği, bu avantajların belirli sınırlar içinde tutulması şartıyla korumaktır. Aslında, bu merkezi kontroller sayesinde ekonomi tam istihdama yaklaştığında klasik teori uygulanabilir hale gelir. Bu anlamda liberter bireycilik önemini korur. Yakın zamanda bile Keynes "planlayıcı" olarak etiketlendi. Felsefesinin burada anlatıldığı şekliyle düşünülduğünde, bu etiket yanlıştır. Genel Teoride 1933 tarihli makalesinde ifade edildiği gibi kafa karışıklıkları çözülür: Devletin rolünün genişlemesi kolektivistliğe veya planlamaya ulaşmaz; verimlilik adına bireysel tercihleri savunur ve özgürlük adına otoriterliği reddeder. A. Roselli, *Economic Philosophies: Liberalism, Nationalism, Socialism: Do They Still Matter?* (London: Palgrave Macmillan, 2020), 92-94.

⁴⁴ Bkz. Oweiss ve Atiyeh, *Arab Civilization*.

⁴⁵ Bkz. Oweiss ve Atiyeh, *Arab Civilization*, 112-127.

⁴⁶ Fukuyama, *Tarihin Sonu ve Son İnsan*, 43.

⁴⁷ C. Mouffe, *Dünyayı Politik Düşünmek*, çev. Murat Bozluolca. (İstanbul: İletişim Yayınları, 2017), 51.

devlet yıkılmaya yüz tutar. Aynı zamanda yerleşik kültürü yok eden nedenlerden biri de fazla refah sebebiyle maddi hazlara düşkün olmak ve bu sahada başıboş dolaşmaktır.⁴⁸

Elbette İbn Haldûn'un ekonomi ile ilgili bazı söylemleri liberal ekonomi tarafından kullanılmıştır. Ancak yukarıda da bahsettiğimiz üzere, ekonomide devlet müdahalesinin engellenmesi, serbest piyasa gibi ilkel muhafazakârlar gibi başka düşünce yapıları tarafından da kullanılmıştır. İbn Haldûncu anlayış Batı kültürünün ideolojik sarhoşluğunu sorgulayan bir anlayış bize sunar. Çünkü İbn Haldûn için bir tarihin sonundan bahsedemeyiz⁴⁹, devamlı insan arzusuyla dönüşüp, gelişen ve gerileyen bir toplum anlayışı vardır. İbn Haldûn, zaferciliğin, sona ermişliğe kuşkuyla yaklaşmaya ve liberal toplumlardan farklı hayat tarzlarını gözden geçirmeye davet eder. İbn Haldûncu anlayış liberalizmin karşısında rakiplerin yok edildiği bir durumda rakip olarak görülmesi gereken biridir. Bu anlamda İbn Haldûn, iki zıt sistem arasında (Komünizm, Liberalizm vb.)⁵⁰ lüks cinsinden olanın (Liberalizmin) adetlerini ve hallerini tanımamayı ve reddetmeyi bunun yerine diğer sistemin kabulüyle gerçekleştiğini söyler. Yani bireyin sadece somut hazlarını yükselten liberalizm gibi bir düşünce İbn Haldûncu anlamda israf dönemini yaşadığı ve yıkılmaya mahkûm olduğu, dolayısıyla İbn Haldûncu felsefede bir sistemin evrenselliği ve devamlı hüküm süreceği gibi bir düşünce söz konusu değildir.

Sonuç

Liberalizmin temellerini oluşturan modern çağ düşünürleri bazı düşünce tasvirlerinde İbn Haldûncu sosyolojiyle benzerlik gösterse de İbn Haldûn, bir doğa durumu doktrinini kabul etmeyerek, Hobbes, Locke ve Rousseau'nun doğa durumu bireyinden ayırt edilebilir olan bir asabiyet durumunu tasvir eder. Ancak bu asabiyet toplumu, sadece yiyecek, barınma gibi somut nesnelere değil, aynı zamanda ahlaki olana yönelik olmasıyla modern düşünürlerin teorilerinden ayrılır. Bu asabiyet insanı, sürekli olarak başka insanların arzusunu arzulayan, yani başkaları tarafından kabul edilen en güçlü olma arzusudur. Aynı zamanda bir arada dayanışma içinde yaşama arzusunu arzulayan bir arzudur. Bu anlamda İbn Haldûn'a göre insan baştan beri toplumsal bir yaratıktır. Yalnız bu toplumsal birliktelik bir şiddet içgüdüleriyle oluşmuş değildir; barışçıl ve yardımla oluşmuş bir birlikte yaşamadır. Bununla birlikte İbn Haldûn toplum içi çatışmayı değil toplumlara-rası/devletlerarası çatışmayı esas kabul etse de toplum içi çatışmanın da değişimin önemli unsuru olduğunu görmüştür.

Toplumsal olayların asabiyet çerçevesinde ortaya çıktığı bir felsefi düşünüşte, bireysel çıkarı incelemek veya toplumsal faydayı göz ardı etmek söz konusu değildir. Liberal bakış açısından bireysel çıkar ve toplumsal çıkarı birleştirme bir sorun teşkil etmiştir. Ve bunun için çoğu zaman farklı teoriler ortaya atılmış ve süreklilik arz edecek bir başarı elde edilememiştir. Liberal düşüncede genel olarak temel olan bireysel özgürlüğün

⁴⁸ İbn Haldûn, *Mukaddime*, 671-672. Ayrıca bakınız: S. Dönmez, "İbn Haldun'un Tarih ve Umran Anlayışına Felsefi-Eleştirel Bir Yaklaşım," *ÇÜİFD* 2, (2002): 137.

⁴⁹ Fukuyama *Tarihin Sonu ve Son İnsan*'in girişinde liberalizme karşı taraflı tutumları diğer öğretileri dışlayarak yapar. Özellikle liberal demokrasi modelinin insanlığın son evrimi olarak nitelendirmesi, İbn Haldûncu düşünceyle çelişmektedir. Bkz. Fukuyama, *Tarihin Sonu ve Son İnsan*.

⁵⁰ Fukuyama'ya göre, liberalizmin en önemli rakipleri olan komünizm ve faşizm kendi kendilerini itibarsızlaştırmışlardır. Ona göre İslam, liberalizm ve komünizm gibi belli bir ahlaki koda ve sosyal politik doktrine sahip bütünsel bir ideolojidir. Evrensellik iddiasında olan İslam ayrıştırıcı kimliklerle değil evrensel insanlık ile birleştirici bir yapıya sahiptir. Ona göre, İslam liberalizm karşısında tehdit oluşturmakta ve bazı ülkelerde liberalizmi yenilgiye uğratmıştır. Her ne kadar İslam kendi çevresinde güçlü bir yapıya sahip olsa da İslami kültür dışındaki çevrede bir çekim gücüne sahip değildir. Ona göre İslam, Berlin, Tokyo veya Moskova'daki genç insanlarda hiçbir yankı uyandırmaz. Dolayısıyla İslam, liberal demokrasinin karşısına çıkamaz. Fukuyama, *Tarihin Sonu ve Son İnsan*, 79-80.

sınırlandırılmamasıdır. Ancak İbn Haldûncu anlayışta asabiyetin, hem toplumu koruyan hem de toplum tarafından korunan bir birey anlayışı vardır. Asabiyetin amacı, devlettir. Aynı zamanda bireyler arasındaki dayanışma ve yardımlaşma da bunun içine girer. Dolayısıyla dışarıdan zorla veya varsayımlarla (John Rawls'un varsayımsal adalet teorisinin temelinde dezavantajlı olanların iyileştirilmesi durumu söz konusudur) kabul ettirilmiş bir yardımlaşma ve dayanışma durumu İbn Haldûncu teoride söz konusu değildir. Bu anlamda doğal bir seleksiyona tabi olan toplum, asabiyet etrafında kuluçkalanır. Elbette yaşamımızın tüm süreçlerini demir pençeleriyle tutan çağdaş ekonomik dünyanın, tüm ayrıntılarını İbn Haldûncu teoride bulmak olası değildir. Çünkü asabiyet etrafında şekillenen bir devlet yerel bir görünümünden kurutulamaz.

Diğer taraftan İbn Haldûncu özgürlük, eşitlik ve hukuk anlayışı liberalizminden kesin bir şekilde ayrılır. Nitekim bireysel özgürlükleri önceleyen ve radikalleştiren bir liberalizm düşüncesi, Batılı anlamda adalet, özgürlük ve eşitliği formüle eden bir modern çağ ile temellendirilir. İbn Haldûn kesinlikle bir demokrasi savunucusu değildi, ama felsefesi modern liberalizmin kaynağını oluşturur. Çünkü ekonomik anlamda serbestliğin meşruiyetinin, egemenliğin üstünlüğüne değil, yönetilenlerin haklarına dayandığı şeklindeki temel formülasyonu ilk geliştiren İbn Haldûn olmuştur. Bir yanda iktisadi anlamda liberal teorinin ilkelerini İbn Haldûn'da bulabilsek de öte yanda ahlak ve haklar anlamında İbn Haldûn ve liberal düşünürler arasında derin bir uçurumun olduğunu söyleyebiliriz.

Kaynakça

- Arslan, A. *İbn Haldûn*. İstanbul: İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları, 2014.
- Bayram, M. "Yükümlülüklerin Temellendirilmesi Sorunu," *Beytülhikme: Uluslararası Felsefe Dergisi* 11 (2), (2021): 835-858.
- Buchanan, James. *Cost and Choice: An Inquiry in Economic Theory*. Chicago: University of Chicago Press, 1969.
- Cevizci, A. *Felsefe Tarihi*. İstanbul: Say Yayınları, 2011.
- Dönmez, S. "İbn Haldun'un Tarih ve Umran Anlayışına Felsefi-Eleştirel Bir Yaklaşım," *Çukurova Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi (ÇÜİFD)* 2, (2002): 137.
- Freeden, Michael. *The New Liberalism: An Ideology of Social Reform*. Oxford: Clarendon Press, 1978.
- Friedman, Milton. "Neo-Liberalism and Its Prospects," *Farmand* 17, (February 2012): 89-93.
- Fukuyama, F. *Tarihin Sonu ve Son İnsan*. İstanbul: Profil Yayıncılık, 2006.
- Haar, E. *Classical Liberalism and International Relations Theory*. New York: Palgrave Macmillan, 2009.
- Haldûn, İbn. *Mukaddime*. Hazırlayan: Süleyman Uludağ, İstanbul: Dergâh Yayınları, 2011.
- Harvey, D. *Neoliberalizmin Kısa Tarihi*. Çeviren: Aylin Onacak, İstanbul: Sel Yayıncılık, 2015.
- Hayek, F. "Liberalizm," Çeviren: Ünsal Çetin, *Liberal Düşünce Dergisi* 14(55), (2009): 197-224.
- Hume, D. *İnsan Doğası Üzerine Bir İnceleme*. Çeviren: Ergün Baylan, Ankara: Bilgesu Yayınları, 2009.
- Hume, D. *Political Discourses*. R. Fleming, 1752.
- Jones, T. "Reluctant or Liberal Collectivist? The Social Liberalism of Keynes and Beveridge," *Journal of Liberal History* 78, (Spring 2013): 32-41.
- Kayapınar, A. "İbn Haldûn'un Asabiyet Kavramı: Siyaset Teorisinde Yeni Bir Açılım," *İslam Araştırmaları Dergisi* 15, (2006): 83-114.
- Laffer, Arthur B. "The Laffer curve: Past, Present, and Future," *Backgrounder* 1765(1), (2004): 1-16.
- Mill, John Stuart. *Collected Works of John Stuart Mill*. Toronto: University of Toronto Press, 1963.
- Mises, L. *Liberalism: In The Classical Tradition*. Translated: Ralph Raico, New York: Cobden Press, 1985.
- Mouffe, C. *Dünyayı Politik Düşünmek*. Çeviren: Murat Bozluolcay, İstanbul: İletişim Yayınları, 2017.
- Nashat, M. A. "İbn Khaldun: Pioneer Economist," *Le Assay* 35, (1945).
- Oweiss, I. M. and G. N. Atiyeh. *Arab Civilization*. New York: State University of New York Press, 1988.
- Rawls, J. *A Theory of Justice*. Oxford: Oxford University Press, 1971.
- Rawls, J. *Halkların Yasası ve Kamusal Akıl Düşüncesinin Yeniden Ele Alınması*. Çeviren: Gül Evrin, İstanbul: İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları, 2006.
- Robert S. *Ibn Khaldun: History as Science and the Patrimonial Empire*. Budapest: Akademiai Kiado, 2002.
- Roselli, A. *Economic Philosophies: Liberalism, Nationalism, Socialism: Do They Still Matter?* London: Palgrave Macmillan, 2020.
- Smith, A. *Milletlerin Zenginliği*. Çeviren: İbn Haldûn Derin, İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, 2006.
- Vincent, A. *Politik İdeolojiler*. Çeviren: Arzu Tüfekçi, İstanbul: Paradigma Yayıncılık, 2006.
- Whyte, Jessica. *The Morals of the Market: Human Rights and the Rise of Neoliberalism*. New York: Verso, 2019.